

Andrzej Szabaciuk

Organizacja samorządu ziemskiego szlachty bałtyckiej na terytorium Inflant w latach 1561-1920

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 63, 67-78

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. LXIII

SECTIO F

2008

Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów

ANDRZEJ SZABACIUK

Organizacja samorządu ziemskiego szlachty bałtyckiej
na terytorium Inflant w latach 1561–1920*

Die Organisation der Bodenverwaltung des baltischen Adels im Gebiet des Livlandes in den
Jahren 1561–1920

Początek obecności szlachty niemieckiej na terytoriach dzisiejszej Łotwy i Estonii wiąże się z wydarzeniami towarzyszącymi bałtyckim wyprawom krzyżowym, kierowanym na te „pogańskie” tereny przez papieża i cesarza niemieckiego. Ziemie bałtyckie, nawracane mieczem, od samego początku nie stanowiły organizacyjnego monolitu; jedynymi elementami, które łączyły udzielne państewka inflanckie, było formalne przynajmniej uznawanie zwierzchności papieżstwa oraz silne kulturowe więzi z Rzeszą Niemiecką. Średniowieczne losy tego regionu to historia nieustannej walki o zwierzchnictwo nad terytorium *Marienland Livland*.¹

Walka ta wymogła na osiadłym tutaj niemieckim rycerstwie konieczność organizowania się w korporacje. Taka była właśnie geneza wykształcenia się w okresie średniowiecza czterech niezależnych korporacji szlachty niemieckiej – *Ritterschaften* (były to rycerstwa: inflanckie, estlandzkie, ozylijskie, kurlandzkie). Pamięć owych zmagania i silne poczucie niezależności sprawiły, że nigdy nie

* Praca zasięgiem geograficznym obejmuje jedynie obszar Kurlandii, Inflant i dzisiejszej Estonii.

¹ A. T o b i e n, *Die Livländische Ritterschaft in ihren Verhältnis zum Zarismus und Russische Nationalismus*, t. 1, Riga 1925, s. 3 i n.; Inflanty w średniowieczu nazywano także Ziemią Maryi – *Terra Mariana*.

doszło do zjednoczenia ziem bałtyckich i nigdy nie powstał jeden, wspólny organizm samorządu szlacheckiego.² Tradycja lokalnych partykularyzmów była bardzo silna, a jej echa słyszalne były jeszcze w wieku XIX.³

Dokumentem, który ostatecznie ugruntowywał suwerenny charakter niemieckich rycerstw bałtyckich, była „inflancka *Magna Charta*”, jak to zgrabnie określił wybitny inflancki historyk Aleksander von Tobien, czyli przywilej polskiego króla Zygmunta Augusta (*Privilegium Sigismundi Augusti*, popularna nazwa funkcjonująca w literaturze) z 28 listopada 1561 roku. Przywilej Zygmunta Augusta nadawał konfesji ewangelicko-augsburskiej, niemieckiemu samorządowi (którego głównymi organami były Landtagi), prawo oraz autonomicznemu sądownictwu uprzywilejowaną pozycję w regionie.⁴ Była to forma wynagrodzenia miejscowej szlachty za zaakceptowanie porozumienia (*pacta subiectionis*) zawartego wówczas pomiędzy Gotthardem Kettlerem i Zygmuntem Augustem w Wilnie, przy pośrednictwie wielkiego kanclerza litewskiego Mikołaja Radziwiłła Czarnego.⁵ Dobrze znany jest jego skutek – w zamian za uznanie zwierzchnictwa Rzeczypospolitej oraz sekularyzację zakonu inflanckiego Kettler został księciem Kurlandii i Semigalii, które uzyskały status lenna podległego Rzeczypospolitej.⁶

Privilegium Sigismundi Augusti oraz kolejne regulacje prawne z lat 1562 i 1566 były ukoronowaniem procesu przekształcenia niemieckich korporacji szlacheckich w stany. Pamiętać jednak należy, że przynależność do określonego *Landstandu* zależna była w równej mierze od pochodzenia, jak i zamieszkiwanego terytorium.⁷

Wydany w czasach panowania Stefana Batorego zbiór praw z 14 grudnia 1582 roku (*Constitutiones Livoniae*) potwierdzał przywileje Zygmunta Augusta, wprowadzał także zmiany w administracji terytorialnej, które miały usprawnić jej działanie na obszarach okrojonych po wojnie północnej Inflant. Dzielił on pozostałe przy Rzeczypospolitej ziemie na trzy prezydentury (województwa): *praesidatus Vendensis*, *Dorpatensis* i *Parnavensis*. Prezydentury dzieliły się następnie na powiaty.⁸

² O nieudanych próbach utworzenia ogólnoinflanckiego przedstawicielstwa stanowego pisał J. Kostrzak, *Narodziny ogólnoinflanckich zgromadzeń stanowych. Od połowy XIII wieku do XV wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń 1985.

³ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 4 i n.

⁴ *Volumina Legum*, t. 6, St. Petersburg 1860, s. 258–261.

⁵ G. Mantuffel, *Zarysy z dziejów krain dawnych inflanckich*, wstęp, redakcja i opracowanie tekstu K. Zajas, Kraków 2007, s. 105–107.

⁶ L. Arbusow, *Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurland [dritte verbesserte und ergänzte Auflage]*, Riga 1918, s. 192; M. Markiewicz, *Historia Polski 1492–1795*, wyd. 2 popr., Kraków 2004, s. 370.

⁷ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 6 i n.

⁸ G. Mantuffel, *op. cit.*, s. 128.

Nowy podział administracyjny Inflant utrzymał się do pierwszej połowy XVII wieku, kiedy to po rozejmie w Starym Targu (1629 roku) ziemie Inflant i Estonii znalazły się pod panowaniem szwedzkim. Z części prezydentury wendeńskiej, która pozostała przy Rzeczypospolitej Obojga Narodów, utworzono województwo inflanckie, popularnie nazywane Inflantami polskimi, a później Latgalią. W roku 1634 Inflanty szwedzkie wraz z wchodzącymi w ich skład, wcześniej opanowanymi przez Szwedów, ziemiami estońskimi, podzielono na dwie gubernie, inflancką i estlandzką. Na ich czele stanęli szwedzcy generałowie-gubernatorowie, najwyżsi przedstawiciele Korony w terenie, łączący kompetencje administracyjne i wojskowe.⁹

Nieco odmiennie wyglądała sytuacja w Kurlandii. Stosunki prawne w księstwie regulował bazujący na przywileju Zygmunta Augusta przywilej księcia Gottharda Kettlera z 25 czerwca 1570 roku (*Privilegium Gotthardinum*). Na relacjach księcia ze szlachtą znacząco zaciążyła zwierzchność lenna Kurlandii; w spory właścicieli ziemskich z księciem ingerowały władze Rzeczypospolitej, szlachcie przysługiwało bowiem prawo apelacji od wyroków sądów kurlandzkich do sądu królewskiego.¹⁰ Stosunkowo silna pozycja szlachty miejscowej odbiła się na strukturze lokalnego samorządu.

Do centralnych urzędów księstwa kurlandzkiego zaliczyć możemy najwyższą na jego terenie instancję sądową, Sąd Dworski – *Hofgericht*, Kancelarię – *Kanzlei*, Izbę Skarbową – *Rentkammer* oraz konsystorz luterański – *Konsistorium*. Organizacja administracji bazowała na wcześniejszych strukturach, sięgających swoją metryką czasów średniowiecza. Księstwo dzieliło się na 4 *Oberhauptmannschaften* (Kuldyga, Mitawa, Tukums i Zelburg), *Oberhauptmaństwa* dzieliły się na 8 *Hauptmannschaften*, które dzieliły się następnie na 27 parafii luterańskich będących najniższym organem samorządu ziemskiego.¹¹

Kurlandia po śmierci Gottharda Kettlera w roku 1587 znalazła się we wspólnym władaniu jego synów, tak jak przewidział to książę w swoim testamencie zatwierdzonym przez sejm Rzeczypospolitej. Po perturbacjach związanych z narastającym konfliktem pomiędzy braćmi, zakończonym banicją starszego Wilhelma, obszar całego Księstwa znalazł się pod panowaniem Fryderyka. W 1617 roku w Kurlandii obradowali wydelegowani przez króla Zygmunta III Wazę przedstawiciele szlachty z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, którzy

⁹ A. Kersten, *Historia Szwecji*, Wrocław 1873, s. 189–194.

¹⁰ R. Wittram, *Baltische Geschichte. Die Ostseelände Livland, Estland, Kurland 1180–1918. Grundzüge und Durchblicke*, München 1954, s. 110 i n. Praktycznie od wszystkich wyroków sądów kurlandzkich przysługiwało prawo odwoływania się do królewskich sądów relacyjnych. Wyjątek stanowiły sprawy karne, które, na mocy przywileju szlachty kurlandzkiej, rozpatrywane były wyłącznie na terenie księstwa (G. Manteuffel, *op. cit.*, s. 133 i n.).

¹¹ R. Wittram, *op. cit.*, s. 111.

po osądzeniu Wilhelma przystąpili do kodyfikacji miejscowego prawa. Spod ich pióra wyszły przepisy regulujące zasady panowania księcia kurlandzkiego – tzw. *Formula regiminis*, oraz skodyfikowane prawo krajowe pod nazwą *Curoniae statuta*. *Formula regiminis* przewidywała, że Landtag zbierać się będzie raz na dwa lata, a w nadzwyczajnych wypadkach i częściej; w takich sytuacjach na prośbę księcia Landtag zwoływać miał sam król. Chcąc polepszyć relacje z miejscowym rycerstwem, książę Fryderyk powołał nowy urząd pełnomocnika krajowego (*Landbevollmächtigte*, ok. 1720 roku), pośredniczącego w kontaktach pomiędzy księciem i szlachtą. W przeciwieństwie do szlachty estlandzkiej czy inflanckiej, która miała obowiązek uczestniczenia w Landtagach, Landtag kurlandzki nie miał charakteru powszechnego zebrania szlachty, był raczej formą jej przedstawicielstwa; gromadzili się na nim delegaci z 27 parafii luterańskich.¹²

Kamieniem milowym w rozwoju inflanckiego, estlandzkiego i ozylijskiego samorządu ziemskiego były lata rządów regencyjnych w okresie małoletności szwedzkiej królowej Krystyny. W roku 1634 dokonano wyboru pierwszych marszałków szlachty (*Ritterschafthauptmann* – estlandzki, *Landmarschall* – inflancki i ozylijski) i utworzono urząd sekretarza rycerskiego (*Ritterschaftssekrätar*), oddzielny dla szlachty inflanckiej, estlandzkiej i ozylijskiej. W roku 1637 powołano także Kasy Krajowe – *Landeskassen*, a od roku 1643 swoją działalność rozpoczęły organy wykonawcze – Kolegia Landratów (*Landratskollegien*). W ich skład wchodziło 6 landratów. Kilka lat później, w roku 1647, zatwierdzono przepisy regulujące zasady zwoływania i obradowania Landtagów.¹³

17 sierpnia 1648 roku miała miejsce generalna konfirmacja przywilejów estlandzkiego, inflanckiego i ozylijskiego rycerstwa; od tego czasu pracę rozpoczęły także dwunastoosobowe kolegia landratów. Inflanckie *Landratskollegium*, w przeciwieństwie do estlandzkiego, nie pełniło jednocześnie funkcji najwyższego organu sądowego prowincji. Początkowo, od roku 1630, sąd taki znajdował się w Dorpacie (*Hofgericht*). Z czasem przeniesiono go do Rygi, a od roku 1648 wybierano do niego 3 inflanckich landratów.¹⁴

Nie wszyscy władcy szwedzcy byli przychylnie nastawieni do posiadającego szerokie kompetencje samorządu ziemskiego. Zmiana polityki Korony wobec inflanckiego, estlandzkiego i ozylijskiego rycerstwa szczególnie widoczna była w okresie panowania Karola XI. Dekretem z 20 grudnia 1694 roku zlikwidował on funkcjonujący od roku 1643 organ wykonawczy samorządu szlachty *Landrats-*

¹² *Ibid.*, s. 112; G. Manteuffel, *op. cit.*, s. 128 i n., 138 i n.; *The History of the Baltic Countries*, pod red. Z. Kiaupy, Ain Mäesalu, Ago Pajur, Gvido Straube, 3rd revised edition, Tallinn 2002, s. 84.

¹³ R. Wittram, *op. cit.*, s. 90.

¹⁴ *Ibidem*.

kollegium, zakazując także zwoływania Landtagów, a tworząc na ich miejsce tzw. *Adelskonvent*, zależny od szwedzkich generałów-gubernatorów. Praktycznie stosowanie nowego prawa zostało poważnie ograniczone, na przeszkodzie ku temu stała kolejna wojna północna. W 1710 roku, w generalnej confirmacji wydanej szlachcie estlandzkiej i w warunkach kapitulacji Rygi, Piotr I Wielki przywrócił przywilej Zygmunta Augusta w jego oryginalnym brzmieniu, znosząc szwedzkie ograniczenia.¹⁵ Panowanie rosyjskie dodatkowo otworzyło przed dobrze wykształconymi elitami miejscowymi nowe perspektywy, możliwość kariery w carskiej administracji i wojsku.¹⁶

Po przerwie spowodowanej dekretem Karola XI pierwszy Landtag szlachty inflanckiej zebrał się 6 września 1710 roku w Rydze. Przez ponad 200 lat Landtagi pełniły odtąd funkcje najważniejszych organów samorządu szlachty w czterech samorządnych prowincjach bałtyckich. Ostatnie Landtagi zebrały się w roku 1920; postanowieniem niepodległych Republiki Estońskiej i Łotewskiej zlikwidowano organy samorządu stanowego, ustanawiając demokratyczne przedstawicielstwa wyłaniane w powszechnym głosowaniu. Rok 1920 był to także ostatni rok funkcjonowania *de facto* przywileju Zygmunta Augusta; formalnie przywilej ten nie został zatwierdzony przez cara Aleksandra III i jego następcę, jednak w praktyce niemiecka szlachta zachowała sporą część swoich tradycyjnych uprawnień i przywilejów.¹⁷

Opisując dzieje niemieckich landtagów na terenach dawnych Inflant pod panowaniem rosyjskim, należy wspomnieć również o jedenastoletnim okresie funkcjonowania, w czasie panowania carycy Katarzyny II, szlacheckiej Komisji Administracyjnej. Działała ona od grudnia 1785 do grudnia 1796 roku przy namiest-

¹⁵ Piotr I rozszerzył przywilej Zygmunta Augusta, idąc na poważne ustępstwa wobec miejscowych rycerstw. Jak słusznie podkreśla Aleksander von Tobien, w *Privilegium Sigismundi Augusti* z 28 listopada 1561 roku, w artykule XXIII, Zygmunt August zastrzega, że stare inflanckie obyczaje i prawa nie mogą pociągać za sobą zwiększenia powinności ze strony chłopów na rzecz swoich panów, poza wymiarem ustalonym w spisach prac i powinności. Zatwierdzony przez cara przywilej nie określał jednoznacznie statusu miejscowych włościan. Status ten uregulowano dopiero na mocy opinii prawnej nazywanej „deklaracją Rosena”, sporządzonej przez inflanckiego szlachcica na prośbę petersburskiego *Justizkollegium* w roku 1739. Sprowadzała ona miejscowych chłopów do kategorii majątku ruchomego szlachty (A. T o b i e n, *op. cit.*, t. 2, s. 23).

¹⁶ A. T o b i e n, *op. cit.*, t. 1, s. 9. Car Piotr I w 1723 roku zezwolił *Ritterschaften* z dawnych Inflant na obejmowanie urzędów imperialnych, a w 1734 roku caryca Anna Iwanowna wyraziła zgodę na wstępowanie niemieckiej szlachty i mieszczaństwa do wojska (M. H. H a l t z e l, *The Baltic German*, [w:] *Russification in the Baltic Provinces and Finland 1855–1914*, pod red. E. C. Thadena, New Jersey 1981, s. 111; J. F. S a m a r i n, *Pisma iz Rigi. Pismo trietje. Sowriemiennoje otnoszenie ostziejskogo kraja k Rossii i k prawiitelstvu*, [w:] *Soczinienia*, t. VII, Moskwa 1889, s. 38).

¹⁷ A. T o b i e n, *op. cit.*, t. 1, s. 10; E. C. T h a d e n, *The Russian Government*, [w:] *Russification in the Baltic Provinces and Finland...*, s. 54.

niku. W jej pracach uczestniczyć mogli przedstawiciele szlachty rosyjskiej zamieszkujący obszar ziem bałtyckich, którzy zostali zrównani w prawach ze szlachtą miejscową. Nie funkcjonowały wówczas Landtagi, Adelskonventy, podobnie jak *Landsratskollegium*; nie wybierano także marszałka.¹⁸

Znaczne ograniczenie kompetencji bałtyckich samorządów ziemskich przyniosło ze sobą panowanie cara Aleksandra III. Reforma szkolnictwa, sądowa, administracyjna i policyjna wprowadziła na terenach bałtyckich prawodawstwo ogólnorosyjskie (z niewielkimi odstępstwami spowodowanymi „specyfiką lokalną”), regulując dziedziny życia prowincji bałtyckich, zmonopolizowane dotychczas przez bałtyckich Niemców.¹⁹

W okresie rosyjskim najważniejszym organem samorządu ziemskiego²⁰ nadal pozostał Landtag. Głos w Landtagu określonej ziemi przysługiwał każdemu przedstawicielowi danego *Ritterschaft*, który ukończył 21 lat i był posiadaczem lub dzierżawcą majątku ziemskiego. Nie mógł on jednak znajdować się pod czyjąś opieką czy kuratelą. Każdy właściciel majątku dysponował tylko jednym głosem, odnosiło się to także do osób, które były właścicielami kilku majątków. Z drugiej strony, kiedy majątek był wspólną własnością kilku członków rodziny, każdemu z nich przysługiwało prawo głosu. Prawo do wyboru dwóch deputatów do inflanckiego Landtagu, co było wyjątkiem w skali ziem bałtyckich, posiadali także mieszczanie rycy, dysponowali oni jednak tylko jednym głosem; stan ten określało zgrabnie niemieckie powiedzenie: *Zwei Männer in einem Rock*.²¹

Kompetencje Landtagów władcy rosyjscy określili następująco: „Wszystko co się z prawem interesami, urządzaniem przez rycerstwo oraz dobrem całej prowincji” łączy, powinno wchodzić w obszar kompetencji samorządu ziemskiego. Landtagi dysponowały prawem uchwalania przepisów prawnych regulujących życie prowincji, mogły także wystosowywać do cara petycje i mediować z nim w sprawie wyroków sądowych. Miały także duży wpływ na administrację

¹⁸ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 10; M. Laur, A. Pajur, T. Tonnberg, *Istoriya Estonii*, t. 1, Tallinn 1995, s. 137 i n.; A. Bilmanis, *A History of Latvia*, New Jersey 1951, s. 221.

¹⁹ J. Lewandowski, *Historia Estonii*, Wrocław 2002, s. 39 i n.; A. Szabaciuk, *Dawne Inflanty na tle dziewiętnastowiecznej polityki rusyfikacyjnej Imperium Romanowów*, praca magisterska (wydruk komputerowy), Lublin 2007, s. 105–110.

²⁰ Prawną podstawą funkcjonowania autonomicznych samorządów ziemskich w przypadku czterech omawianych w niniejszym artykule korporacji szlacheckich był oczywiście wspomniany przywilej Zygmunta Augusta, zatwierdzający funkcjonujące wcześniej prawo zwyczajowe. Całość miejscowego prawa zwyczajowego, będąca podstawą organizacji tzw. Osobnego Sytemu Bałtyckiego, została skodyfikowana w czasach Mikołaja I i wydana po rosyjsku w roku 1845. Pierwszy oficjalny niemiecki przekład tego kodeksu wydany został w 1864 roku (zob.: *Provinzialrecht der Ostseegouvernements*, St. Petersburg 1864, *passim*).

²¹ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 10; *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder*, pod red. G. Pistholkorsa, Berlin 1993, s. 274.

kościelną i szkolną. W praktyce jednak ich zakres uprawnień ograniczał się do regulowania lokalnych problemów określonej prowincji. W latach panowania rosyjskiego o wszystkich planowanych zmianach zobowiązane były informować określonych generałów-gubernatorów, będących przedstawicielami cara w terenie; z czasem musiały być one przez nich zatwierdzone.²²

Landtagi estlandzkie, ozylijskie i inflanckie zobowiązane były zbierać się co najmniej raz na trzy lata, ponieważ tyle trwała kadencja marszałka przewodniczącego obradom Landtagów i reprezentującego rycerstwo na zewnątrz. Inflanckiego *Landmarschalla* wybierano spośród 12 landratów tworzących *Landratskollegium*, natomiast estlandzki *Ritterschaftshauptmann* był wybierany spośród 3 kandydatów, którzy byli proponowani spośród członków *Landratskollegium*.²³ Estlandzkie *Landratskollegium* stanowiło 12 wyżej wspomnianych landratów pod przewodnictwem marszałka szlachty, pełniło ono jednocześnie funkcję najwyższego sądu prowincjonalnego – *Oberlandgericht*.²⁴

12 estlandzkich landratów wspólnie z dwunastoma deputatami powiatowymi (wydelegowanymi przez *Kreistagi* zbierające się w każdym powiecie, obradujące pod przewodnictwem marszałka powiatowego) zbierało się pod przewodnictwem *Ritterschaftshauptmanna*, tworząc razem tzw. Komisję Rycerską (*Ritterschaftlichen Ausschuss*). Komisja ta kierowała życiem prowincji w okresie pomiędzy kolejnymi Landtagami.²⁵ Wszyscy przedstawiciele szlachty matrykułowej²⁶, którym przysługiwało prawo uczestniczenia w sesjach Landtagu, zobowiązani byli do pojawiania się na nich pod groźbą kar pieniężnych.²⁷ Urzędnicy estlandzcy, wybrani na stanowisko przez Landtag, nie potrzebowali zatwierdzenia swojego wyboru przez przedstawicieli administracji rosyjskiej, jak to miało miejsce w przypadku pozostałych trzech korporacji rycerskich.²⁸

W czterech omawianych prowincjach decydującą rolę ogrywała szlachta matrykułowa posiadająca ziemię. Mimo tego w guberni inflanckiej prawo głosu i miejsce w Landtagu przysługiwało także przedstawicielom niemetrykułowej szlachty niemieckiej (*Landsassen*), którzy byli jednocześnie posiadaczami mająt-

²² A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 12.

²³ R. Wittram, *op. cit.*, s. 136.

²⁴ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 12 i n.

²⁵ *Deutsche Geschichte...*, s. 274.

²⁶ Chcąc uchronić swoją odrębność i zaważać przywileje nadane przez Piotra I wyłącznie dla siebie, szlachta niemiecka przystąpiła do sporządzania matrykuł szlacheckich (*metricule*), spisów miejscowej szlachty rodowej. Dla terenów Inflant sporządzono je w 1747, Ozylii 1741 i Estonii w 1756 roku. Szlachta kurlandzka takie spisy przeprowadziła jeszcze w XVII wieku, w 1634 roku. Zobacz: J. F. Samarin, *Pisma iz Rigi. Pismo czwartoje. Położenie Russkich w ostziej-skom kraje*, [w:] *Soczinienia*, t. VII, Moskwa 1889, s. 62; *Deutsche Geschichte...*, s. 247.

²⁷ R. Wittram, *op. cit.*, s. 135.

²⁸ *Ibid.*, s. 136.

ków ziemskich. Nie ciążył na nich jednak obowiązek uczestniczenia w posiedzeniach Landtagu.²⁹ Władza wykonawcza w okresie pomiędzy poszczególnymi sesjami Landtagu inflanckiego spoczywała w rękach Konwentu Szlachty (*Adelskonvent*). Stanowiło go 12 landratów, 12 deputatów powiatowych i dwóch deputatów skarbowych (*Kassadeputieren*). Trzej przedstawiciele *Landratskollegium* wybierani byli, jak już wspomniano, jako członkowie ryskiego *Hochgericht*, najwyższej instancji sądowej na terenie guberni inflanckiej.³⁰ Landratami wybierano zazwyczaj przedstawiciele starszych generacji rycerstwa; zasadniczo pełnili oni w konwencie funkcje doradcze, chociaż według zwyczaju przysługiwało im pełnoprawne miejsce w Konwencie, z możliwością głosowania. Za kształt uchwał Konwentu odpowiadali deputaci powiatowi.³¹

Samorząd ziemski rycerstwa ozylijskiego zorganizowany był na wzór inflancki. Dysponował on własnym Landtagiem, Kolegium Landratów, konwentem i marszałkiem – *Landmarschall*.³²

Zupełnie inaczej wyglądała sytuacja na terenie Kurlandii.³³ Miejscowy Landtag zdecydowanie różnił się od Landtagu estlandzkiego i inflanckiego. Przede wszystkim nie miał on charakteru powszechnego, był raczej formą reprezentacji rycerstwa kurlandzkiego, o czym już wspomniano. Deputaci z poszczególnych parafii luterańskich, pod przewodnictwem marszałka (*Landbotenmarschall*), tworzyli tzw. Izbę Deputatów (*Deputiertenkammer*). Obradowała ona w dwóch terminach: tzw. terminie instrukcji i terminie relacji. W zebraniach Landtagu uczestniczyli tylko przedstawiciele szlachty matrykułowej; deputaci byli wyposażeni w instrukcje przez swoje parafie luterańskie; począwszy od roku 1819 było ich w sumie 33.³⁴

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Deutsche Geschichte...*, s. 275.

³¹ R. Wittram, *op. cit.*, s. 137.

³² *Ibidem*. Przy czym ozylijskie *Landratskollegium* tworzyło zaledwie 6 landratów (J. Lewandowski, *op. cit.*, s. 87).

³³ Kurlandia nie wchodziła w skład autonomicznego „Osobnego Systemu Bałtyckiego” (wyjaśnienie tego terminu, geneza autonomicznego statusu guberni bałtyckich oraz jego funkcjonowanie zob.: *ibid.*, s. 108 i n.), weszła dopiero po trzecim rozbiórze Polski. Początkowo wchodziła w skład utworzonego jeszcze przez Katarzynę II namiestnictwa ryskiego (w roku 1783), a od 1797 roku uzyskiwała status guberni. Faktycznie administracyjnie podlegała pod generała-gubernatora ryskiego, co zostało formalnie zatwierdzone przez cara Aleksandra I, który w 1801 roku powołał stanowisko generała-gubernatora bałtyckiego (*pribałtyjskiego*) podlegali mu gubernatorzy: kurlandzki, estlandzki i inflancki. Urząd ten funkcjonował do roku 1876. Zob.: *ibid.*, s. 199; M. Laur, A. Pajur, T. Tonnborg, *op. cit.*, t. 1, s. 137 i n.; A. Bilmanis, *op. cit.*, s. 221; T. Raun, *Estonia and the Estonians*, Stanford 1987, s. 39.

³⁴ R. Wittram, *op. cit.*, s. 137.

Pełnomocnikami krajowymi szlachty kurlandzkiej (*Landsbevollmächtigte*) byli od okresu namiestnictwa³⁵ marszałkowie powiatowi (*Kreismarschälle*). Funkcję tę pełnili po kolei, każdy z czterech, a po przyłączeniu Piltynia w roku 1819 – 5 marszałków powiatowych, stojących na czele *Oberhauptmannschaften*. Po zlikwidowaniu *Oberhauptmannschaften* i wprowadzeniu jednolitego podziału na powiaty w roku 1865 w każdym z 10 powiatów – *Hauptmannschaften*, urzędował jeden *Kreismarschall*, dodatkowo wybierano jeszcze trzech powiatowych marszałków rezydujących³⁶, pełniących na zmianę funkcję pełnomocnika krajowego szlachty kurlandzkiej.

Landsbevollmächtigte razem z pozostałymi rezydującymi marszałkami powiatowymi, *Obereinnehmerem* (urzędnikiem zajmującym się sprawami podatkowymi prowincji) oraz sekretarzem szlachty (*Ritterschaftssekretär*) tworzyli *Ritterschaftskomitee* – najwyższy organ wykonawczy prowincji, który wspólnie z 10 powiatowymi marszałkami, ewentualnie z zebraniem plenarnym szlachty kurlandzkiej czy wytypowaną przez szlachtę reprezentacją, kierował całokształtem życia prowincji w okresie pomiędzy kolejnymi sesjami Landtagu. Zakres spraw, jakimi zajmować się powinien *Landsbevollmächtigte* i *Ritterschaftskomitee*, określały instrukcje sformułowane przez poszczególne parafie luterskie. Wspomnieć należy jeszcze, że w sytuacjach nadzwyczajnych, inaczej niż to miało miejsce w prowincji estlandzkiej czy inflanckiej, zwoływano zjazdy, w których mieli obowiązek uczestniczyć wszyscy przedstawiciele kurlandzkiego rycerstwa (były to tzw. Powszechne lub Braterskie Konferencje).³⁷

Specyficznym i niezwykle ważnym urzędem inflanckim, wymagającym osobnego omówienia, było stanowisko landrata „rezydującego”. Niedługo po ukonstytuowaniu się Kolegium Landratów (*Landratskollegium*), 15 listopada 1654 roku, wydano postanowienie, według którego kolegium powinno wytypować co miesiąc dwóch swoich członków, którzy mieli pełnić funkcję doradców generałów-gubernatorów. W 1669 roku postanowienie to uległo zmianie, wytypowano jednego landrata, który miał pełnić funkcję landrata „rezydującego” przy generale-gubernatorze, a wspierać go miało dwóch deputatów powiatowych. Na mocy postanowienia Landtagu z roku 1676 zdecydowano powrócić do wcześniejszego stanu i znowu delegowano dwóch landratów, jako doradców generała-gubernatora, którzy zmieniali się co miesiąc. Taka sytuacja utrzymała się do końca okresu szwedzkiego. W roku 1723 postanowiono, że funkcję landrata „rezydującego” pełnił będzie przez miesiąc każdy z 12 członków rady. O wiele wygodniejsze i bardziej praktyczne byłoby wybieranie oczywiście jednego landrata „rezydują-

³⁵ Wcześniej stanowisko pełnomocnika szlachty inflanckiej obsadzane było przez księcia.

³⁶ R. Wittram, *op. cit.*, s. 137.

³⁷ *Ibid.*, s. 137 i n.

cego” raz na 3 lata. Ostro temu sprzeciwiała się jednak szlachta inflancka. Doprowadziło to więc do wręcz kuriozalnych sytuacji, przykładowo, tylko przez okres sprawowania urzędu generała-gubernatora bałtyckiego przez księcia Aleksandra Suworowa, czyli przez niecałe 14 lat, urzędowało przy nim aż 161 inflanckich landratów „rezydujących”.³⁸

Pierwszym landratem „rezydującym”, który swoje stanowisko objął na czas dłuższy niż miesiąc, był wcześniejszy marszałek szlachty inflanckiej, Mikołaj von Oettingen-Ludendorff, który zaczął urzędować 27 września 1875 roku i pozostał na stanowisku aż do śmierci w czerwcu 1876 roku.³⁹ Urząd landrata „rezydującego” stał się funkcją prestiżową, jednocześnie będąc jednym z ważniejszych elementów prowincjonalnej administracji szlachty niemieckiej w tym okresie, aż do początku lat 80. XIX wieku.

Analizując zagadnienie niemieckiego samorządu ziemskiego na terytorium Inflant, warto także pokrótce omówić inflanckie sądownictwo stanowe. We wszystkich omawianych prowincjach było ono zorganizowane na podobnych zasadach. Dla szlachty inflanckiej sądami pierwszej instancji były *Landgerichte*, którym w guberni estlandzkiej odpowiadały *Manngerichte*. W Księstwie Kurlandzkim, a w następstwie w guberni kurlandzkiej, taką funkcję pełniły *Oberhauptmannsgerichte*. Najwyższymi instancjami sądowymi rycerstwa w omawianych prowincjach był w Kurlandii *Hofgericht* (później *Oberhofgericht*, w okresie Księstwa, jak zaznaczono, istniała także możliwość odwoływania się do sądów królewskich), *Hofgericht* (w okresie późniejszym przemianowany na *Hochgericht*) w guberni inflanckiej i *Oberlandgericht* w estlandzkiej.⁴⁰

Co się tyczy chłopów, ich sytuacja prawna była zróżnicowana.⁴¹ Do początków XIX wieku to właściciel ziemski wymierzał swoim chłopom sprawiedliwość, dyscyplinując ich także karami cielesnymi. W pierwszych latach XIX wieku zatwierdzone przez cara Aleksandra I reformy włościańskie wprowadziły pierwsze sądy gminne, zależne od właścicieli majątków, funkcjonujące w ramach ograniczonego samorządu gminnego. Sądem apelacyjnym dla nich był w guberni inflanckiej i estlandzkiej sąd parafialny, od którego odwoływano się do sądów

³⁸ A. Tobien, *op. cit.*, t. 1, s. 16 i n.

³⁹ *Ibid.*, s. 17 i n.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 138.

⁴¹ W okresie szwedzkim ich status zależny był od tego, pod jaką kategorię chłopów podpadali, szczególnie to było istotne w czasach panowania Karola XI. Po przeprowadzeniu redukcji majątków rycerskich znaczna część chłopów estońskich i łotewskich uzyskała status chłopów królewskich, z wszystkimi płynącymi z tego korzyściami. Pierwsze stulecie panowania rosyjskiego zdegradowało przeważającą część miejscowego chłopstwa do kategorii majątku ruchomego lokalnej szlachty. Ich sytuacja poprawiła się nieco w czasach carycy Katarzyny II, jednak przełomem okazało się dopiero panowanie Aleksandra I (J. Lewandowski, *op. cit.*, s. 90–122).

powiatowych (na terenie guberni kurlandzkiej sądy powiatowe pełniły funkcje sądów I instancji). Zbierały się one pod przewodnictwem sędziego parafialnego, ewentualnie sędziego powiatowego (*Kirchspieltichter*, *Kreisrichter*). Byli oni wybierani przez lokalną szlachtę ze swojego grona. Na najniższym szczeblu, równoległe do sądów gminnych, funkcjonowały wybieralne urzędy o charakterze sądowo-policyjnym, działające w ramach poszczególnych majątków, ziem w guberni inflanckiej – *Ordnungsrichter*, w guberni estlandzkiej – *Hakenrichter*, w Kurlandii – *Hauptman*.⁴² Niemieckie sądownictwo stanowe utrzymało się na tym obszarze aż do drugiej połowy lat 80. XIX wieku, kiedy to reforma sądowa i policyjna wprowadziła na te tereny rozwiązania rosyjskie.⁴³

Silnie konserwatywny samorząd ziemski rycerstwa niemieckiego na terenie Inflant, formujący się przez stulecia, gwarantował niemiecki charakter tych obszarów. Car Piotr I Wielki, zafascynowany kulturalnymi i technicznymi osiągnięciami Europy Zachodniej, z ogromną radością przywitał przyłączenie Inflant do Rosji; z nowych obszarów imperium mógł rekrutować dobrze przygotowanych urzędników niebędących „najemnikami”, a „poddanymi”.⁴⁴ Dopiero druga połowa XIX wieku przyniosła zmianę sytuacji, wzrost nastrojów antyzachodnich i ksenofobicznych spowodowanych przez wojnę krymską, a następnie powstanie styczniowe. Odbiło się to wyraźnie na rosyjskiej polityce wewnętrznej; każda forma autonomii postrzegana była przez rosyjski aparat urzędniczy jako źródło przyszłych separatyzmów. Łatwiej przyjdzie nam zrozumieć przyczyny silnego oporu niemieckiego rycerstwa przeciwko wszelkim zmianom, jeśli zrozumiemy umiłowanie miejscowej szlachty do tradycji. Za przykład może posłużyć choćby omawiana sprawa anachronicznego urzędu landrata „rezydującego”, o którego utrzymanie w jego tradycyjnej formie walczyły całe pokolenia „Bałtów”. Zabiegając przez lata o utrzymanie w mocy autonomii, bałtyccy Niemcy nie wyzbyli się swojej rycerskiej retoryki, nawet w czasach najsilniejszej presji rusyfikacyjnej caratu. Dobrze obrazować to mogą słowa barona Ferdinanda Wrangla z roku 1888:

Czy my ośmielimy się pozować na Rosjan, pozostając Niemcami w całej sile naszego jestestwa... Mówię: Nie! Inne nacje mogą się tego podjąć, przykładowo Polacy i Żydzi, którzy posiadli tę specjalną własność ukrywania oporu pod płaszczem. My, Bałtowie, nie potrafimy tego robić, dlatego nasz sposób zachowania musi korespondować z naszą naturą.⁴⁵

⁴² R. Wittram, *op. cit.*, s. 138.

⁴³ E. C. Thaden, *op. cit.*, s. 61; *Istorija Latvijskoj SSR*, t. 2, Riga 1954, s. 147.

⁴⁴ J. F. Samarin, *Pisma iz Rigi. Pismo trietje...*, s. 38.

⁴⁵ Przytaczam za: M. H. Haltzel, *op. cit.*, s. 183.

Pomimo aktywnych prób umniejszenia znaczenia żywiołu niemieckiego w rejonie bałtyckim, język niemiecki i wysoka kultura niemiecka utrzymały swoją dominującą pozycję. Sami Niemcy nadal stanowili lojalną i znaczącą grupę w rosyjskim aparacie administracyjnym i wojsku, której Rosja zawdzięczała wiele.

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel analysiert die Organisierung der Selbstverwaltung des deutschen Adels auf dem Gebiet von Livland und Kurland. Er stellt kurz dar, wie sich ursprünglich die deutschen Landstände bildeten und wie die Grundorgane der Selbstverwaltung konstituiert wurden. Analysiert wurde auch die Bedeutung des Privilegs von Zygmunt August vom November 1561 und sein Einfluss auf die Entwicklung der unabhängigen lokalen deutschen Selbstverwaltung. Es wurde auch die Situation im schwedischen Livland vom späten Mittelalter bis zum Ende des Ersten Weltkrieges dargestellt. Analysiert wurden auch die Situation in Kurland, die Genese der Gründung von Herzogtum Kurland und dessen Funktionieren unter der schwedischen und später – russischen Regierung. Der zweite Teil des Artikels untersucht die Grundregeln des Funktionierens einer Selbstverwaltung, ihre Struktur, die Abhängigkeit einzelner Organe voneinander und den Kampf der Deutschen mit der russischen Verwaltung, um die autonome Selbstverwaltung zu bewahren.